

Sander Kooistra

De schuldenkrisis en de derde wereld

Bespreking van:

Eric Hees en Joan Verloren van Themaat (red.), *De prijs van de schuld. De internationale financiële crisis en de Derde Wereld*

Evert Vermeer Stichting, Amsterdam 1984. Te bestellen door storting van f 15 op giro 3479700 t.n.v. PvdA-brochures, o.v.v. bestelnr. 615

Jan Joost Teunissen, *De schuld van wie? De banken en de Derde Wereld*

Transnational Institute en Evert Vermeer Stichting, Amsterdam 1983. Te bestellen door storting van f 8,50 op bovengenoemd gironummer, o.v.v. bestelnr. 614

"De wereld staat aan de rand van een financiële crash" – de Braziliaanse ekonome Maria da Conceição, *Intermediair* 2 september 1983

"De schuldenbom tikt" – *Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen* 15 juni 1984

"Het hoge woord moet er maar uit: het internationale bankwezen, en daardoor de wereldeconomie, balanceert op de rand van een financiële crisis die in ernst niet onder doet voor die van de jaren dertig" – Vincent Bakker en Feike Salverda, *Vrij Nederland* 2 juni 1984

116

Wie graag onheilsprofeet speelt ontbreekt het op dit moment niet aan materiaal. Er is in de internationale financiële wereld een instabiele situatie ontstaan, die zou kunnen leiden tot een internationale economische crisis. Het Engelse blad *The Economist* geeft in het nummer van 2 juni 1984 een scenario voor zo'n ineenstorting: in de Verenigde Staten wordt voor de zoveelste keer de rente verhoogd, de grote schuldenlanden in Zuid-Amerika maken bekend dat ze vanaf nu weigeren om nog rente over hun schulden te betalen, de Amerikaanse banken moeten een groot deel van hun leningen aan die landen als 'non-performing' afboeken, de bank aandelen kelderen en slepen de overige koersen mee. En tegelijkertijd stukt de olietoevoer naar het Westen doordat Iran Irak verslaat. Ineenstorting van het internationale financiële systeem plus een nieuwe 'olieschok', dat zou inderdaad

leiden tot een crisis "waarbij vergeleken de beurskrach van 1929 in Wall Street een storm in een glas water was" (Andre Gunder Frank). Hoe groot is de kans op een dergelijke ramp? Eén op vijftig, zegt *The Economist*. Het lijkt nog altijd zeer waarschijnlijk dat 'de schuldenbom' tijdig gedemonteerd zal kunnen worden. De uitkomst van de schuldenkrisis zal dan geen wereldwijde krach zijn, maar een jarenlang gemodder met herstruktureringen, betalingsuitstel etcetera.

Wanneer de zaak aldus met een sisser af zou lopen kunnen de kosten van de schuldenkrisis voor de bevolking van de westerse landen zeer beperkt blijven. Voor grote bevolkingsgroepen in de derde wereld ziet de nabije toekomst er echter aanmerkelijk somberder uit. Het is een niet geringe verdienste van de twee brochures *De prijs van de schuld* en *De schuld van wie?*, dat ze nu juist de nadruk leggen op de gevolgen die de huidige schuldenkrisis, en de daarvoor aangedragen oplossingen, hebben voor de landen en bevolkingsgroepen die in de internationale politiek meestal over het hoofd worden gezien. In beide brochures komen progressieve economen en politici uit derde-wereldlanden aan het woord, hetgeen soms verrassende inblikjes oplevert in wat je zou kunnen noemen het 'klassekarakter' van de schuldenkrisis.

Het ontstaan van de schuldenkrisis

De huidige schuldenproblemen zijn het gevolg van een groot aantal min of meer autonome ontwikkelingen, die alle tezamen een duivels brouwsel hebben opgeleverd. In *De prijs van de schuld* beschrijft Joan Verloren van Themaat de verschillende ingrediënten van dit brouwsel op heldere wijze. Een tekortkoming van zijn werkwijze is echter, dat hij geen chronologie geeft van het ontstaan van de schuldenkrisis, waardoor vrij duister blijft hoe de verschillende ontwikkelingen nu precies in elkaar grepen. Dat moet de lezer zelf rekonstrueren, hetgeen overigens best lukt — zeker wanneer de interviews met de Latijns-amerikaanse economen uit *De schuld van wie?* erbij worden gelezen.

De beide brochures samen leveren het volgende beeld op. In de loop van de jaren zeventig zijn zowel overheden als bedrijven uit een aantal rijkere ontwikkelingslanden aanzienlijke kapitalen gaan lenen van partikuliere banken uit het Westen. Het was op zich een nieuw verschijnsel, dat er zaken gedaan konden worden met partikuliere banken. Tot het begin van de jaren zeventig kon de derde wereld haar kapitaal praktisch alleen betrekken van de overheden van industrielanden, of van intergouvernementele instanties als het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank. Dergelijke instanties waren vaak bereid langdurige kredieten te verstrekken tegen lage rente en met soepele afbetalingskondities, mits het betrokken derde-wereld-land zijn economisch beleid aanpaste. De voorwaarden, verbonden aan steunverlening door IMF en Wereldbank kwamen (en komen) er meestal op neer dat het land moet streven naar evenwicht op de

betalingsbalans. Een eis die haalbaar is in ontwikkelde economieën, maar ontwikkelingslanden dwingt tot een heilloze aanpassingspolitiek. De partikuliere banken stelden dergelijke voorwaarden niet.

De (momenteel in Groningen docerende) Amerikaanse econoom J.A. Kregel zegt daarover: "Ik vind de westerse banken de helden van de jaren zeventig, omdat zij de meeste onderontwikkelde landen in staat stelden te ontsnappen aan de beperkingen die hen opgelegd zouden zijn als ze naar het Internationaal Monetair Fonds waren gestapt. (...) de meeste landen hadden vanwege de olieprijsverhoging in 1973 op z'n minst de tijdelijke hulp van het IMF moeten inroepen, en dat was ze ongetwijfeld op een sterk verminderde groei komen te staan" (*De schuld van wie?*, 41).

De olieprijsverhoging van 1973 was een van de factoren die de vraag naar kapitaal in de derde wereld deed toenemen. Een aantal ontwikkelingslanden zonder olieproductie poogde via kapitaalimport de negatieve effecten van het oplopen van de olierekening te compenseren, zodat de investeringen (en voor een deel ook de consumptie van geïmporteerde luxegoederen) op dezelfde voet door konden gaan. Derde-wereldlanden die profiteerden van de olieprijsstijging (bijvoorbeeld Mexico) zagen hun kredietwaardigheid sterk toenemen en besloten kapitaal aan te trekken voor zeer ambitieuze ontwikkelingsprogramma's.

Deze landen zouden echter lang niet zoveel geleend hebben, wanneer de banken hun het kapitaal niet hadden opgedrongen. Het westerse bankwezen was in de jaren zeventig op zoek naar afnemers voor de miljarden dollars die waren 'vrijgekomen' doordat verscheidene OPEC-landen niet meteen wisten wat ze met hun nieuwe rijkdom moesten doen. Bovendien ontdekten steeds meer westerse banken in die jaren de profijtelijke mogelijkheden van de — door geen enkele overheid gekontroleerde — eurovalutamarkt, wat ook al tot een extra aanbod van (kortlopend) kapitaal leidde. De internationale geldhandel werd een 'buyers' market', waarin overheden en bedrijven uit derde-wereldlanden de beschikking leken te krijgen over ongelimiteerde hoeveelheden goedkoop krediet.

Halverwege de jaren zeventig scheen het bovendien wijs beleid om zoveel mogelijk te lenen. De nominale rente schommelde rond de 8%, het inflatietempo lag hoog. De reële rente (die we hier gemakshalve maar even gelijkstellen aan nominale rente minus inflatie) bedroeg niet meer dan 1 à 2% en was in sommige jaren zelfs negatief. Bij zo'n lage reële rentevoet zijn investeringen al snel zeer rendabel. De overheden van een aantal derde-wereldlanden (met name in Latijns-Amerika) moedigden dus het plaatselijke bedrijfsleven aan te lenen en deden dat zelf ook. De totale schuld van de niet-olieproducerende ontwikkelingslanden aan westerse banken steeg met 25% per jaar, van 45 miljard dollar in 1974 tot 254 miljard dollar in 1981.¹

Het keerpunt

Het moment waarop de periode van goedkoop krediet voor de derde wereld afliep en de schuldenkrisis begon is zeer nauwkeurig vast te stellen: het weekeinde van 6 oktober 1979.² Toen werd een ommezwaai bekendgemaakt in het Amerikaanse monetaire beleid: inflatiebestrijding werd prioriteit nummer één en daarbij zouden monetaristische wapens worden gebruikt. De zeer restriktieve monetaire politiek van Federal Reserve-voorzitter Volcker – op zich slechts ontworpen met binnenlandse politieke en economische oogmerken – leidde binnen enkele jaren tot de huidige schuldenkrisis. De rente in de VS steeg onmiddellijk. Dit veroorzaakte een scherpe stijging van de dollarkoers. De ontwikkelingslanden zagen hun rentelasten snel zwaarder worden, juist op het moment dat de afzetmarkten voor hun produkten inkrompen door een wereldwijde recessie (waar het restriktieve beleid van de VS overigens ook een steentje aan had bijgedragen).

Aanvankelijk bleef het probleem beperkt tot een stijging van de rentelasten, nog eens verzaard door de stijging van de dollarkoers met 30%, die de verplichtingen in lokale valuta even zoveel duurder maakte. Hier wreekte zich de specifieke vormgeving van eurovalutaleningen: de eurovalutamarkt is een geldmarkt, de middelen worden dus slechts voor korte periodes uitgeleend (meestal zes maanden). Om nu toch kapitaal voor langere periodes te kunnen uitlenen is een financiële innovatie bedacht: het 'roll-over-krediet'. Elke zes maanden wordt een krediet automatisch verlengd, echter tegen de op dat moment geldende rentestand. De lener krijgt dus de beschikking over langlopend krediet ('kapitaal'), dat technisch gesproken bestaat uit een reeks kortlopende kredieten ('geld'). Zo is iedereen tevreden, behalve wanneer de rente stijgt. Dan gaat namelijk de rentelast mee omhoog, niet alleen over nieuw te sluiten leningen, maar *over de gehele uitstaande schuld*. Een rentestijging wordt vanwege het roll-over-systeem binnen zes maanden over alle leningen doorgevoerd en de te betalen bedragen kunnen dus zeer snel oplopen. Aangezien zeventig procent van de bankleningen aan ontwikkelingslanden in dollars luidt, is vooral de Amerikaanse rente voor hen relevant. Eén procent rentestijging kost een land als Brazilië op jaarbasis 500 miljoen dollar. De rente in de VS liep in de twee jaar na oktober 1979 op met zes volle procenten...

De omvangrijke stijging van de rentelasten moest worden opgebracht in een periode waarin de exporten van zowel grondstoffen als

1. M.P.C. Peeters (RABO-stafgroep Economisch Onderzoek), De stabiliteit van het internationale financiële systeem, *Economisch-Statistische Berichten* 9-2-'83.

2. Een fraaie journalistieke beschrijving van deze episode is te vinden in De bom onder de banken, kleurenbijlage van *Vrij Nederland* 3-3-'84, door Vincent Bakker en Feike Salverda.

industrieproducten uit de derde wereld in volume stagneerden bij over de hele linie dalende opbrengstprijzen (landbouwproducten: min 20 procent; mineralen: min 17 procent in twee jaar tijd). Deze schaarbeweging leidde eerst tot problemen in landen die toch al verre van stabiel waren (Polen na de staatsgreep, Argentinië tijdens de oorlog met Engeland), maar vervolgens ook in de grote en voorheen succesvolle ontwikkelingslanden. De grootste schok was de bekendmaking door Mexico in augustus 1982, dat het zijn verplichtingen aan de banken niet meer kon nakomen. Sindsdien hebben vijftientig landen zich aangemeld bij de Bank voor Internationale Betalingen (de centrale bank der centrale banken van de industrielanden) voor schulderstructurering. Deze landen vertegenwoordigen tweederde van de derde-wereldschulden aan de westerse banken, ongeveer 500 miljard dollar. Sinds de herfst van 1982 is een groot aantal landen in de weinig benijdenswaardige positie geraakt dat ze nieuwe leningen moeten sluiten om rente en aflossing over de oude leningen te kunnen financieren, hetgeen de duimschroeven alleen maar verder aandraait.

De stabiliteit van het financiële systeem

In beschouwingen over de schuldenkrisis wordt veelal sterk de nadruk gelegd op de omvang van de schulden in verhouding tot de exportinkomsten van de schuldenlanden, kortom op het vermogen van de schuldenaars op langere termijn hun buitenlandse schulden af te lossen.³ Het lijkt mij echter zeer de vraag of daar nu de kern van de huidige schuldenkrisis ligt.

Het is ongetwijfeld waar dat een aantal landen met zwakke economieën en twijfelachtige vooruitzichten zeer hoge schulden heeft kunnen opbouwen (zoals bijvoorbeeld Polen). De landen met de grootste schuldenomvang zijn echter tevens – niet toevallig – de landen met de grootste economische potentie en de omvangrijkste grondstoffenvoorraden: Mexico, Brazilië, Argentinië. Bij een geregelde groei van de wereldhandel moeten deze laatste landen in staat zijn aan praktisch al hun rente- en aflossingsverplichtingen te voldoen. Dan moet de industrie uit die landen echter *wel* toegang houden tot de grote afzetmarkten in het Westen – ik kom daar nog op terug.

De westerse banken hebben al een deel van hun leningen aan zwakkere landen in Oost-Europa en Latijns Amerika als 'non-performing' moeten afschrijven. Dit heeft hun (zeer omvangrijke) reserves vooralsnog niet voldoende aangetast om paniekeracties te rechtvaardigen. Zolang eventuele toekomstige verliezen in een gelijkmatig tempo kunnen worden afgeschreven is er weinig aan de

3. Enkele voorbeelden: Harold Lever, *De schuld die nooit betaald zal worden*, *Intermediair* 6-7-'84; Paul Frentrop, *De schuldenkrisis: wie raakt er zijn geld*

kwijt? *Intermediair* 27-7-'84; Vincent Bakker en Feike Salverda, *De schuld van het kapitaal, kleurenbijlage Vrij Nederland* 7-7-'84.

hand.

De schuldenkrisis is veeleer een liquiditeitsprobleem dan een solvabiliteitskwesitie. Er moeten voortdurend korte-termijnoplossingen worden gevonden voor akute problemen in schuldenlanden of bij westerse banken. Wat dat betreft heeft de schuldenkrisis op schokkende wijze duidelijk gemaakt hoe instabiel het financiële stelsel op dit moment is. Voor een groot deel wordt dat veroorzaakt door het karakter van de 'interbankaire markt', de kern van de eurovalutamarkt. Op deze interbankaire markt worden kortlopende kredieten doorgeschoven van de ene bank naar de andere. Hierdoor zijn de westerse banken alle met elkaar verbonden via een systeem dat zeer snel schokgolven door het hele internationale bankwezen kan jagen. Wanneer een grote bank in problemen lijkt te komen, kan ze via de on-line computerverbindingen in zeer korte tijd miljarden aan inleggingen van andere banken en beleggers kwijtraken, zodat ze zelf in ijtempo haar geld bij de eigen debiteuren moet weghalen, etcetera. Deze institutionele instabiliteit is de laatste jaren nog versterkt, doordat de gemiddelde looptijden van leningen aan zowel banken als landen zijn verkort — een aloude methode van bankiers om hun risico's in te perken.

De groeiende instabiliteit dwingt de overheden en de monetaire autoriteiten van het Westen tot krachtdadig ingrijpen, ook op momenten waar ze dat liever niet hadden gewild. De regering-Reagan zag zich dit voorjaar al gedwongen een 100%-garantie te geven voor verplichtingen van en tegoeden bij de Continental Illinois Bank, de zevende instelling van het land. Inmiddels is de bank zelfs genationaliseerd. Een oud adagium van de monetaire autoriteiten over de hele wereld, namelijk dat bankiers voor wanbeleid gestraft moeten kunnen worden, is hiermee geweld aangedaan. Wanneer de zevende bank van het land door de staat overreind wordt gehouden, is het voortbestaan van de nummers één tot en met zes al helemaal verzekerd. Maar de Amerikaanse overheid moest een signaal geven dat ze tot alles bereid is om het ontploffen van de schuldenbom te voorkomen.

121

Het klassekarakter van de schuldenkrisis

Het praten over 'de schuldenlanden' of 'de derde wereld' verhult natuurlijk dat er tussen die landen en tussen bevolkingsgroepen in die landen grote verschillen bestaan. De beide brochures die hier worden besproken maken duidelijk, dat zowel de vruchten van de kredietstroom in de jaren zeventig als de lasten van de oplossingen voor de schuldenkrisis van dit moment zeer ongelijk zijn verdeeld.

De kredietstroom in de jaren zeventig kwam om te beginnen voor het overgrote deel terecht in een beperkt aantal rijkere ontwikkelingslanden, de zogeheten *Newly Industrializing Countries* of NIC's.

Landen zonder olie of andere grondstoffen konden slechts met grote moeite aan kredieten komen en sinds het uitbreken van de schuldenkrisis is het voor hen helemaal afgelopen: zelfs het IMF, traditioneel gericht op de armste ontwikkelingslanden, moet zijn krediet en zijn deskundigheid nu vooral in de 'nieuwe industrielanden' inzetten. Waarvoor gebruikten die rijkere ontwikkelingslanden het geld dat ze leenden? In *De schuld van wie?* onderscheidt de Argentijnse econoom Jorge Fontanals voor de Zuid Amerikaanse landen een drietal fasen. 1967/1973: "Met het door de banken geleende geld wordt een stijging van de export mogelijk gemaakt en het tempo waarin de schuld groeit gaat gelijk op met de snelheid waarmee de exporten toenemen." De leningen werden toen dus vooral aangewend voor produktieve investeringen.

1974/1980: "Het zijn dan vooral de banken die de impuls geven tot het aangaan van verdere schulden (...). Die leningen worden in sommige gevallen gebruikt om er internationale reserves mee te kweken — Brazilië voerde die tot een absurd hoog niveau op, veel hoger dan nodig was — en in andere gevallen om de economische ontwikkeling te stimuleren. Maar steeds is er één gemeenschappelijke noemer: de importstructuur verandert niet, de importen blijven afgestemd op het konsumptiepatroon van de hoge inkomensgroepen. Op grond van de toename van de buitenlandse schuld kan het niveau van importen gehandhaafd worden, terwijl de exporten afnemen." De leningen worden dus voor een deel aangewend om de consumptie (van het rijkere deel van de bevolking) overeind te houden. Na 1974 is de algemene tendens "dat de schuld niet meer bijdraagt aan een proces van economische groei waarvan alle bevolkingsgroepen profiteren." Na 1980: "...een derde, maar dramatische fase, waarin steeds nieuwe schulden moeten worden gemaakt om de oude schulden af te kunnen lossen. En zo komen we in een fase terecht, waarin de schuld zijn eigen schuld oplevert."

De algemene tendens in Latijns Amerika was dus volgens Fontanals, dat de geleende gelden in toenemende mate werden gebruikt voor onproduktieve doeleinden. Zolang het krediet min of meer gratis was maakte dat niet zoveel uit. Zodra echter de rentelast steeg, bleek dat het produktieve vermogen van de diverse landen onvoldoende was uitgebreid om de extra lasten te kunnen opbrengen. Geld lenen voor niet-produktieve doelen kan overigens best verdedigbaar zijn. De monetaire autoriteiten van Brazilië leenden bijvoorbeeld bij het internationale bankwezen miljarden dollars om de eigen reserves te vergroten en zichzelf aldus minder vatbaar te maken voor pressie door het IMF. Geen slecht idee — zolang het krediet goedkoop bleef. In een aantal gevallen werd er echter ook druk geleend met spekulatieve doeleinden, met name in landen met minder stabiele valuta. Het is dan aantrekkelijk voorraden dollars aan te leggen, in afwachting van een

devaluatie van de lokale munt. Een derde van de buitenlandse schuld van Argentinië en Venezuela en een vijfde van Mexico's schuld zijn aan dergelijke spekulatieve transakties toe te schrijven.⁴ In die gevallen heeft de schuldenkrisis dus zeker voor een deel een klasse-karakter: wie arm is heeft weinig mogelijkheden om met vreemde valuta te speculeren.

Sinds de schuldenkrisis in alle hevigheid uitbarstte zijn de NIC's weer terecht gekomen in de handen van de instantie die ze nu juist hadden proberen te omzeilen: het IMF. Het partikuliere bankwezen is alleen nog bereid nieuwe kredieten te verlenen wanneer dat onder de hoede van het IMF gebeurt. Paradoxaal genoeg is het alleen de enorme omvang van de schuldenproblematiek die landen als Brazilië en Mexico nog enige armslag geeft in de onderhandelingen met het Fonds. Er hoeft niet getwijfeld te worden aan de grote lijn van de 'stabilisatieprogramma's' die nu in diverse schuldenlanden worden doorgevoerd: importbeperking, devaluatie, verlaging van de reële lonen, denivellering. *De prijs van de schuld* geeft voorbeelden van de IMF-houding inzake Brazilië, Tanzania en Sri Lanka, waaruit blijkt hoezeer de schuldenkrisis wordt verhaald op bevolkingsgroepen die nu juist te weinig hebben geprofiteerd toen de schulden werden gemaakt.

Een oplossing op lange termijn

Gesteld dat het de monetaire autoriteiten lukt de steeds weer opduikende vertrouwenskrisis in het bankwezen de baas te blijven, is er dan uitzicht op een einde aan de schuldenkrisis? Misschien wel, maar dan moet er toch aan een fiks aantal voorwaarden worden voldaan. De Baat Doeleman, een onderzoeksmedewerker van de AMRO, gaf in de *Internationale Spectator* (februari 1984, 61) een zeven-puntenprogramma dat er niet om ligt: 1. het westerse bankwezen moet bereid zijn tot herfinanciering en herstrukturering van schulden (wat inhoudt: langer wachten op de afbetaling); 2. de officiële ontwikkelingshulp moet worden vergroot; 3. de fondsen waarover het IMF kan beschikken moeten worden uitgebreid; 4. er moet een conjuncturele opleving komen in de geïndustrialiseerde landen, zodat de exporten van de derde wereld kunnen toenemen; 5. voor een blijvend herstel van de wereldconjunctuur is een verlaging nodig van het Amerikaanse rentepeil, plus: 6. een stimulering van de economie in die landen die een overschot hebben op de betalingsbalans (Nederland!); 7. om dat stimulerend beleid te doen slagen moet er gekoördineerd internationaal overleg komen.

Er is weinig twijfel over mogelijk, dat een programma als het bovenstaande moet worden uitgevoerd om op langere termijn de

4. B.B. de Baat Doeleman, De internationale schuldenproblematiek,

Internationale Spectator, februari 1984.

schuldenkrisis te bezweren. Wanneer het Westen niet bereid is de grote schuldenlanden een duurzame economische groei te laten doormaken, doet het zichzelf de das om. En het is ironisch genoeg vooral het internationale bankwezen, dat die boodschap er in zal moeten prenten bij de westerse politici. Hopelijk wordt de optimistische uitlating van Kregel bewaarheid "dat de bankiersgemeenschap in de Verenigde Staten sterk genoeg is om de Amerikaanse regering tot een beleidsverandering te brengen als dat nodig is om de ineenstorting van het internationale financiële systeem te voorkomen".

Door de omvangrijke kapitaaltransfer van de afgelopen tien jaar hebben de Newly Industrializing Countries zich een veel belangrijker plaats verworven in het westerse systeem, maar dat garandeert vanzelfsprekend nog geen fatsoenlijke behandeling. De Britse Labour-politikus Harold Lever heeft daar een aantal behartenswaardige opmerkingen over gemaakt. Zoals het nu gaat, zegt hij, worden de schuldenlanden gedwongen om gedurende langere tijd een overschot op hun betalingsbalans te houden, opdat ze de rente en aflossingen kunnen betalen. Dat noodzaakt hen de binnenlandse bestedingen jarenlang te beperken, met alle sociale onrust van dien. Het dwingt hen bovendien tot een exportoffensief, gericht op de grote markten in de industrielanden. Het Westen zal die stroom produkten uit de schuldenlanden moeten verwerken, omdat ze de basis vormen voor de betaling van rente en aflossing door de schuldenaars.

"Kunnen de geldverschaffende landen wel de problemen aan die het rentenieren op deze schaal met zich meebrengt?" vraagt Lever zich af, en zijn antwoord luidt: nee. Hij bepleit kwijtschelding van een aanzienlijk deel van de schuldenlast, op kosten van de nationale overheden van de industriestaten. Dat zou inderdaad veruit de beste oplossing voor de schuldenkrisis zijn. Maar het is helaas niet de meest waarschijnlijke.